

tett világot épít. Jó érzékkel tart egyensúlyt a mű nyitottsága, rejtvényyszerűsége és értelmezhetősége között; semmiképpen sem akar hermetikussá, „divatos” lenni. A HÁROM HÁZIGAZDA (DIVATVERS) című paródiájában kritikával illeti ezt a lírafelfogást: esetlegesnek, mesterkéltnek, hevenyészett emlékképek rendszertelen sorozatának ábrázolva az ilyen verseket.

Az új kötet már alig él közvetlenül fényképzési kifejezésekkel, a fényképezés képalkotó eljárásaira történő utalásokkal, holott ez a FÜGGŐHÍD alapvető motívuma volt: egyszerre forrás, téma és módszer. Itt a képek, a felvillanó történetek pörögnek, kevesebb a beállítás; sok a vágás ugyan, de a szöveg filmszerűbb, mozgalmasabb. A versszerző erő változatlan, de a technika, a módszer már nem annyira hangsúlyos, rejtettebbé vált. Képzőművészeti hasonlattal élve: már nem látszik annyira az ecsetkezelés, a versfelület csiszoltabb; az alakítás nyomának háttérbe húzódása jobban kiemeli a lényegét, más irányba fókuszálja az olvasó figyelmét. Ez az aprónak tűnő tematikai és poétikai változás nemcsak Filip Tamás költészetének finomodását, hanem szemléletének lényeges hangsúlymódosulását, bőlcsebbé válását is mutatja. Látásmódja veszít az érzékfelettség igényéből, a világ már nem annyira fölfoghatatlan, titkos paradoxonként jelenik meg, hanem esendően, amely megérett a részvételre: az elfogadó, beletörődő, tragikum nélküli elégiákra. A paradoxonok és az oximoronok, a valamin túlira történő metafizikai utalások retorikája veszít korábbi jelentőségéből; kiemelt, központi helyzetbe az időszembesítő, a veszteséget rögzítő gesztusok kerülnek. „*És tudod, / hogy otthon, a virágzó / almafán hány gyümölcs / érik be majd és azt / is tudod, hogy / hol fog nyugodni / amin most utazol, / az elsüllyedt hajó*” (AMIN MOST UTAZOL). Ahogyan az egyes versekből láttató módon cikluscímként kiemelt verssorok sugallják: az egyetlen lehetőség a szemlélődés általi létmegértés, a világnak mint (vers)végtelennek az olvasása és írása, hogy *ragyogjon a föltárt enyészet, hogy láthassuk a csonkolás helyét*. Az egyetlen menedék az ábrázolás szépsége, öröme és kényszere: ez az, *ami az itt maradókhoz kötöz, és a szabadság esélye, amelyben a csillagok vonzását érzi*. A versek pedig olyan formálnak, finomnak és pontosnak kell lennie, *mintha rézlapra karcolná tővel*.

Simon Ferenc

CIGÁNYNAK SZÜLETNI

Horváth Ágota–Landau Edit–Szalai Júlia
(szerk.): *Cigánynak születni*.
Tanulmányok, dokumentumok
Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum,
2000. 617 oldal, 3000 Ft

Nem lenne csoda, ha a reménytelen elkeseredettség érzete töltené el azt, aki az elmúlt másfél évtizedben figyelemmel kísérte a magyarországi romák helyzetét. Már a rendszerváltás kezdetén látható volt, hogy a cigányság, amely nem sokkal korábban, történelmileg nagyon rövid idő alatt radikális életmódváltásra kényszerült, az újabb változások legnagyobb vesztese lehet. A baljós jóslatok majd’ mindegyike meg is valósult, s a prognózisok továbbra sem túl kedvezőek: a legnagyobb magyarországi kisebbség helyzete valószínűleg évtizedekre a Magyar Köztársaság egyik legnagyobb problémáját fogja jelenteni.

Ebben a tárgyban tehát egy komoly vizsgálatokat összegző kötet egyszerre tarthat igényt a „szakértők” és a tágabb értelemben vett olvasóközönség érdeklődésére. Az itt vizsgált kötet véleményem szerint kitűnően alkalmas mindkét csoport érdeklődésének felkeltésére. Sajnos, a harmincnyolc szerző által jegyzett több mint negyvenegy írás mindegyikét nem tudom majd megemlíteni, de hangsúlyoznom kell: az említés esetleges hiánya nem jelent értékítéletet.

A kötet három nagy részre tagolódik. Az első tematikus blokk az ún. „Rádió utcai történet” ismertetése „korabeli” cikkek és dokumentumok segítségével; a második a kilencvenes évek második felében társadalomtudósok között kirobbant „Ki a cigány?”-vita legfontosabb tanulmányait gyűjtötte össze, míg a harmadik blokkban esettanulmányokat olvashatunk.

A Rádió utcai történet

A történet röviden: Székesfehérváron 1997 októberében az önkormányzat bejelentette, hogy a Rádió utca 11. számú épületben lakó tizenhárom (roma) családot kitelepítik. Kezdetben egy szegregált és lepusztult, egyértelműen gettógyanús épületről volt szó, majd speciális lakóköztársaságokban kívánták elhelyezni az érintetteket. Az indok: az önkormányzati tulajdonban lévő házban élők jelen-

tős része önkényes beköltöző, akik lakbér- és közműtartozást halmoztak fel, az épületet pedig életveszélyes mértékben lelakták. Novemberben elkezdték a konténerek telepítését. December elején a többoldalú nyomás hatására az önkormányzat lemondott a konténerek teréről, s elkezdett lakásokat vásárolni a környező településeken.

December 13-án azonban az egyik kiszemelt településen, Belsőbárándon a helyi lakosok „élőlánccal” akadályozták meg az egyik roma család beköltözését a számukra már megvásárolt házba. A tiltakozók élén álló polgármester elismerte: tisztában vannak azzal, hogy jogilag törvénytelen, amit csinálnak, de folytatni fogják az akciót. A sokkoló ügy kapcsán kiderült: egyes hatóságok cigányellenes fellépéseik során készek átlépni a törvényesség (és emberiség) határait, illetve, hogy ennek során számíthatnak a magyar többségi lakosság – legóvatosabban fogalmazva is – jelentős részének támogatására.

A tematikus blokkot Bernáth Gábor és Mesing Vera kitűnő tartalomelemzése vezeti be (13–27.). Ebből is kiderül: a sajtóvisszhangban nem csupán a rosszindulatú, nyíltan vagy burkoltan előítéletes híradások és kommentárok léte az igazán döbbenetes – ez, sajnos, az elmúlt évtized során megszokottá vált (még ha ez nem jelenti is azt, hogy el kellene fogadnunk). Az igazán nyomasztó tanulság: az alapvetően pozitív hozzáállású vagy tárgyilagosságra törekvő híradások többsége is hozzájárul a cigányellenes sztereotípiák megerősítéséhez. Ehhez a hatáshoz a következő tényezők járultak hozzá:

Az előzmények, illetve egyes fontos tények megemlékezésének hiánya. Az elhallgatott előzményekhez tartozik többek között, hogy a tanács már az 1980-as években csak cigányokat telepített ebbe az épületbe; hogy az önkormányzat hajlandó lett volna akkor összeget fizetni a konténerekért, amely összegből lakható szükség-lakásokat is vásárolhatott volna; hogy a helyi ingatlankezelő vezetője már 1995-ben kijelentette a lakók előtt, hogy mindenképpen el kell költözniük az épületből, akár van tartozásuk, akár nincs. Miközben 1997 végén hónapokon át az ügyről beszámoló minden híradófelvételen hosszasan mutatták a lepusztult épület képsorait, szinte sosem említették meg, hogy nem a lakók végezték a pusztítást, hanem az ingatlankezelő kapcsoltatta ki a közműszolgáltatásokat, szedette ki az üresen álló lakások ab-

lak- és ajtókereteit, falaztatta be a nyílásokat – már 1996-ban.

A sajtóvisszhang nemcsak a távolabb élők (tehát az ország lakosságának túlnyomó többsége), de még a résztvevők számára is orientáló hatású volt. A kötetben olvasható egy – más szempontból is roppant érdekes – 1998. januári beszélgetés szövege Kis János filozófus és Kossa Lajos aba-belsőbárándi polgármester között. Amikor Kis János felvetette, hogy a belsőbárándiak anélkül tiltakoztak a megjelenő roma család ellen, hogy bármit is tudtak volna róluk, a polgármester így válaszolt: „Egy kicsit megfordítanám azt, amit számon kér a vidéki közösségektől, hogy nem is voltak hajlandók megismerni ezeket az embereket. Ön is tudja, hogy általánosságban kialakult a Rádió utcaiakról egy kép. Hogy ez a kép valós vagy nem valós, az egy másik kérdés. De a sajtón meg a személyes tapasztalatokon keresztül ez a kép alakult ki.” (55.)¹

Az ügyben érintett cigányok nincsenek megszemélyesítve, csak pár mondat erejéig bevágott, indulatosan kiabáló alakokként jelennek meg a képernyőn.

Megjegyzésre érdemes még, hogy az előítéletes, gyakran nyíltan rasszista állásfoglalások is „rétegzettek”, érveik nem mindig primitívek, előítéleteiket jogos sérelmek csúsztatott felhasználásával, féligazságokkal (város-falu elentét, a lakáshoz jutás nehézségei stb.) támasztják alá. Mózs János, a székesfehérvári polgármester közeli munkatársa egy interjúban például a multikulturalizmus selektíve megválogatott érvrendszerét használja a gettósítási törekvések védelmében: „tudtuk egy francia filmből – a Duna Tévében vetítették tén, ami amellet érvelt –, hogy tulajdonképpen az ilyen közösségnek szerencsésebb, hogyha saját magában tud lenni. Tehát, hogy a szokásaik miatt jobban érzik magukat magukban”. Az ilyen típusú rasszizmus „értelmiségi fogyasztásra” is alkalmas,

¹ A beszélgetés keserű iróniája: miközben a filozófiát (különösen a XX. századi tapasztalatok után) sokan általánosságban azzal vádolják, hogy az embereket, az egyéneket hajlamos feláldozni absztrakt elvekért, jelen esetben éppen a filozófus érvel azzal, hogy az ügyben emberekkel van dolgunk, s ezt sosem szabad elfelejteni. „Ezt a családot senki sem kezelte alanyként. A székesfehérvári önkormányzat és önök is tárgyként kezelték őket.” (58.) A helyi kisközösség szabadon választott vezetője viszont konokul azt állítja: „Egy elvért álltam ki.” (59.)

mint az kötetben olvasható egyetemistainterjúkból is kiderülhet (97–101.).

A sajtóvisszhangot olvasva sajátos „időutazás” részese lehetett a magyar olvasó. A publikálás mindössze három évvel követte az ügy mélypontját, mégis, számos esemény történt, amely egyes motívumokat más megvilágításba helyezett. A kötetben például még csak (a már említett) Mózs József ötletének tűnt a „megoldás”: az önkormányzat lakottan eladja az épületeket, majd félrenéz, amikor az új tulajdonos alvilági módszerekkel kitelepíti lakóit.² 2000-re azonban a magyarországi parlament törvényes lehetőséget teremtett az ilyen típusú eljárásra.

„Ki a cigány?”-vita

Bármilyen meglepő, bár Magyarországon mindenki egyetért abban, hogy a cigányság a legnagyobb kisebbség, amelynek száma és aránya növekszik, abban, hogy mekkora ez a létszám, már jelentős nézetkülönbségek alakultak ki. Ezek az eltérő felfogások a kilencvenes évek második felében komoly vitához vezettek a szociológus és demográfus szakértők között. Hangsúlyozni kell, hogy a vita *valamennyi* résztvevője szerint *politikailag, jogilag és morálisan* az egyetlen korrekt eljárás az önbevallás – cigány az, aki annak vallja magát. Viszont *társadalomkutatóként*, ha csak az önbevallást fogadnánk el – becsapnánk magunkat. Egyrészt ugyanis a magyarországi cigányság nagy többsége magyar anyanyelvű, másrészt a „cigány” minősítés erősen pejoratív jelentéstartalmat hordoz, amelyet sokan – természetes módon – nem szívesen vállalnak.³ Így érthető, hogy az

² „Ha mi ott célszerű emberek vagyunk, akkor tudja, mit csinálunk? Eladjuk az épületet – mint város – Kalányos Vendel [a név célzatosan »tipikusan cigányos« – D. Cs.] egyéni vállalkozónak egy forintért, és aláírunk egy opciós szerződést, hogy a telket visszavásároljuk tizenötmillió forintért. És akkor ő elvendezi... Ő megoldotta volna azaz, hogy »van negyvennyolc órátok«, és ott áll volna mögötte hat válogatott figura... És elmentek volna. Az egész ügy nem lett volna.” (70.)

³ Magyarországon egyelőre nem mutatkoznak egy olyasfajta „PC-war” jelei, amely az Egyesült Államokban diszkreditálta a „néger” kifejezést, s kötelezővé tette az „afro-amerikai” elnevezést. Mindazonáltal egy ilyen fejlődés nagy valószínűséggel megjósolható, ezért egyelőre a „cigány” és „roma” kifejezések egymást váltó használatát javaslom.

1990-es népszámlálás során 48 ezren vallották magukat „cigány anyanyelvűnek” és 142 ezren „cigány nemzetiségűnek”. Létezik ugyanakkor egy ennél jóval szélesebb csoport, amelyet a többségi társadalom cigánynak tart és cigányként kezel, s amely címkével az érintettek túlnyomó többsége tisztában is van. Ennek létszámára e recenzió szerzője a vitát követően is a Havas–Kemény–Kertesi-féle adatot (mintegy 500 ezer fő, tehát az összlakosság öt százaléka) tartja a legelfogadhatóbbnak.

Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor abból indultak ki, hogy kutatásukban „cigány az, akit nem cigány környezete annak tart”. A „környezet” felcímkézésének létét tucatnyi forrás alapján szinte teljesen azonosíthatóknak vélték. Ezzel szemben Ladányi János és Szelényi Iván szerint az, hogy a környezete kit tart „cigánynak”, jelentős részben társadalmi küzdelmek tétje, illetve ilyen küzdelmek következménye. A jómódú, asszimilálódott cigányság egy jelentős része idővel „kifehéredik”, míg a mai magyar társadalmi közegben a kirívóan szegény emberben a „nem cigány” megfigyelő fokozott hajlandósággal „ismeri fel” a cigányság „objektív” kritériumait.

A kötet más tanulmányaiból egyaránt találhatunk mindkét érvelés alátámasztására alkalmas példákat. Pik Katalin tanulmányában (331–364.) egy helyi vezető arra a kérdésre, hogy van-e a falujában cigány pedagógus, azt feleli: „*Van! Az Erzsike! Hát én őt már nem oda sorolom*” (341.); az egyik zalakomári vezető szerint falujában „*van háromféle cigány, ugye, vannak a zenészek, akiket igazság szerint nem is lehet cigánynak nevezni, ezek az Oláh, Lakatos, Horvát s a többi, mert ezek teljesen fölnttek ezekhez a másik ember szintjére. És ők már ki is kéri maguknak, na jó, elfogadja, hogy cigány, de tegyik hozzá, hogy zenész cigány, és az rangot ad valamennyire*” (id. Tóth Marcell, 603.). Ugyanakkor Keményék figyelmeztetnek rá, hogy a környezet sokáig számon tartja az „asszimilálódott” romák származását is. Idézik többek között az 1893-as magyarországi cigányösszeírást előíró belügyminiszteri rendelet szövegét: eszerint a felmérés célja „*a csavargási ügynek országos rendezése, és ezzel kapcsolatban a kőbor cigányok letelepítése*” volt, de a felmérés kiterjedt azokra a romákra is, akik „*már teljesen beleolvadtak a polgári és polgárosult társadalomba, a többi lakosságtól immár*

nem különböznek, sem élet-, sem keresetmódra, sem műveltségre, sem szokásokra, legfeljebb némi antropológiai árnyalatra nézve”. (Id. 314.)

A vita sajnálatosan indulatossá vált, jelentős részben azért, mivel a résztvevők félreértették egymás céljait és szempontjait. Ladányi és Szelényi így magyarázta kiindulópontját: „Tanulmányunk fő következtetése az volt, hogy társadalomkutatóként ne azzal foglalkozzunk, hogy ki milyen etnikai csoportba tartozik, hanem hogy ki miért akarja a társadalom egyes tagjait »kizárni« azzal a tettel, hogy azokat etnikai másként minősíti, és hogy milyen szociológiai jellemzőkkel bírnak az etnikai másnak minősítettek. Arról, hogy valaki tényleg cigány-e, a társadalomkutató nem tud sok értelmeset mondani, arról azonban lehetne mondanivalója, hogy ha valakit cigánynak tartanak, miért és milyen megfontolások alapján jutnak erre a következtetésre.” (302–204.)

Ezek után kínos meglepetéssel észlelték: „Nem kis meglepetésünkre tanulmányunkra éppen azok válaszoltak – Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor – meglehetősen ingerült hangú kritikával, akikről úgy gondolhattuk, hogy az általunk képviselt módszertani, ismeretelméleti megfontolásokhoz a legközelebb állnak.” (Uo.)

Vitapartnereik számára az ingerültség forrását feltehetően az jelentette, hogy Ladányi és Szelényi egyenrangúként kezelte az ő nagyszabású és reprezentatív kutatásukat olyan más vizsgálatokkal, amelyekben csupán az adatrögzítő szubjektív döntése alapján alakult ki egy – messze nem reprezentatív – „cigány alminta”. Kritikájuk fő csapása, hogy Ladányiék megközelítésében összekeveredett a konkrét vizsgálati stratégiák és az elvont episztemológiai elvek kritikája. Az utóbbi pedig, mint Kertesi Gábor megfogalmazza, túl általános ahhoz, hogy ebbe a konkrét vizsgálatba érdemes legyen belekeverni: a probléma ugyanaz „mindenfajta rosszul specifikált tudományos probléma” esetében. „Semmiel sincs több értelme ugyanis a »Ki az értelmiségi?«, a »Ki a szegény?« vagy a »Ki tartozik az elitbe?« kérdéseknek.” (213.)

Kemény, Havas és Kertesi módszertani reflexióját nem a kritika kényszerítette ki, hanem már az 1993-as vizsgálatot megelőző „mintavételi koncepciójukban” megfogalmazzák: „Egy cigányokra vonatkozó országos reprezentatív vizsgálat legnagyobb nehézsége a mintavételi eljárás, mivel a cigány népesség egészéről nem áll rendelkezésre megbízható, rendszerezett nyilvántartás.

A mintavétel alapkérdése, hogy kit tekintünk cigánynak, hogy kiket és milyen kritériumok alapján sorolunk a magyarországi népességnek abba a részbe, amelyre a kutatás vonatkozik és amelyből a mintát vesszük. Úgy véljük, hogy ennek a kérdésnek az eldöntésekor nem szabad belebonyolódunk a definíciós problémákba, hanem a lehető leggyakorlatiasabb megoldást kell választanunk, és az 1971-es vizsgálathoz hasonlóan azokat tekinteni cigánynak, akiket a nem cigány környezet annak tart. A kutatás céljaira ennél jobban használható vagy pontosabb körülírást lehetővé tevő kritériumot nem lehet találni. Ez a meghatározás bizonyosan nem zárja ki azokat, akik öntudatosan vállalják cigányságukat, de azokat sem, akik erőteljesen megindultak az asszimiláció útján, mert tapasztalataink szerint a nem cigány környezet a sikeresen asszimilálódókról is nagyon sokáig számon tartja cigány származásukat. Az ily módon meghatározott cigány népességből legfeljebb a nyomtalanul asszimilálódottak maradnak ki, de őket nem is helyes a kutatás alanyainak tekinteni.” (200–201.)

Neményi Mária jól foglalja össze a „politikai korrektség” és a társadalomtudományos egzaktuság e kérdésben ütköző problémáit: a külső környezet által egy kategóriába sorolt emberek sorsa is hasonlóvá válik, ezért elfogadható, hogy egy csoportként vizsgálják őket (feltéve, ha nem állítják, hogy a vizsgálat a cigányokról szól (277–278.)). Más kérdés, hogy a megnevezett kutatókkal kapcsolatban a figyelemzetítés felesleges, hisz ezzel a lényegi különbséggel teljes mértékben tisztában vannak (lásd pl. 218.).

Érdekes becézéseket olvashatunk még a kötetben a fentebb meghatározott módon „cigánynak” tekintett személyek számáról, arányairól és a várható tendenciákról (Hablicsek László, 243–275.). Hablicsek a „demográfiai átmenet” ismert fogalmát alkalmazza a folyamatok leírásához: eszerint a hagyományos szaporodási minta (magas születési és ugyanakkor magas halálzási mutatók) átalakulása az alacsony születési és alacsony halálzási mutatókkal jellemzett állapotá két-három generációs idő alatt megy végbe. Ezen átmeneti időszak alatt a halálzási mutatók gyorsabban csökkennek, mint a születési mutatók, s ennek következtében az adott népesség gyors növekedésnek indul. Ilyen gyors növekedés zajlott le például Angliában a XVIII–XIX. században, vagy a „harmadik világ” számos országá-

ban a XX. század második felében. Hablicsek összefoglalása szerint a hazai roma népesség a demográfiai átmenet második vagy harmadik fázisában tartózkodik, ennek következménye a népességrobbanás. Ebben, a legelfogadottabb demográfiai elmélet szerint, nincs semmi szokatlan, inkább a magyar összlakosság demográfiai fejlődése rendhagyó, mivel „*a világban csaknem példátlanul alacsony átmenetet produkált. Ez azt jelenti, hogy a nagy demográfiai átalakulás ideje alatt – az elmúlt száz évben – a magyarországi népesség száma (a mai országterületen) mindössze kétszeresére emelkedett, az 1980-as évek eleje óta pedig folyamatosan csökken*”. (248–249.)

A jelenlegi tendenciák meghosszabbítása alapján prognosztizálható, hogy a magyarországi cigányság aránya a jelenlegi öt százalékról a XXI. század közepére tizenegy százalékra nőhet (269.). Igaz, Hablicsek többször is figyelmeztet: semmi okunk a jelenlegi tendenciák tartósságában hinni, hisz éppen ebben a régióban található példák (Románia, Szlovákia, a Baltikum), hogyan csökken az európai mértékben kiemelkedő szaporodási ütem nagyon rövid idő alatt a legalacsonyabbak közé (263.); másrészt – lásd a fent ismertetett vita tanulságait – semmi biztosíték nincs arra, hogy a mai romák utódait is romákként fogják majd kezelni (274.).

Tanulmányok a cigányság helyzetéről

A harmadik rész tanulmányaiban nagyon különböző, néha nagyon speciális témákról olvashatunk: pl. Pik Katalin az óvodai nevelésről, Wizner Balázs két iskolakísérletről, Gyukits György a romák egészségügyi ellátásáról, Ladányi és Szelényi a csenyétei, Vági Péter a szekszárdi, Tóth Marcell a zalakomári cigányokról írt. Vannak azonban közös tanulságok, állandóan vissza-visszatérő közös motívumok is. Az egyik: találhatunk időnként sikeres példákat az együttélésre – ezek sikeressége azonban az elemzések szerint mindig *személyfüggő*, tanulságaik nem intézményesíthetők. Tragikus módon éppen a *felelősségáthárítás intézményesített*. Jó példa erre az ún. kiségitő iskolák rendszere, mint ez kiderül Loss Sándor tanulmányából (365–401.) a Szakértői és Rehabilitációs Bizottságok Borsod-Abaúj-Zemplén megyei működéséről. Ezek – az érintettek számára személytelen – bizottságok vállalják át a pedagógusoktól és az iskola fenntartóitól a döntés felelősségét a kiségitő iskolákba ut-

lás kérdésében. Ezeknek az iskoláknak a célja hivatalosan az volt, hogy speciális iskolákat hozzanak létre a „szellemi fejlődésben lemaradt” gyerekek számára, hogy egyrészt azok ne lassítsák le a „normális” gyerekek iskolai haladását, másrészt, hogy a „lemaradtak” speciális gondoskodásban részesüljenek. A gyakorlatban azonban a hálózat a roma gyerekek szegregációját szolgálta.

Sajnálatos módon a sikeres kísérletekről még összefoglaló, országos adat sincs (Kemény István, 324–325.), ezek mindegyikének „kinyomozása” külön kutatást igényel. Adatvédelem és kutatás máskor is ütközik egymással: az államszocializmus idején a tanítók és tanárok egyszerűen saját ítéletük alapján bejegyezték egyes tanulók neve mellé a „C” (cigány) betűt. A kilencvenes évek – amúgy nagyon helyes – adatvédelmi törvénye alapján már nem tartható számon a tanulók „cigánysága”. Az adatvédelem azonban nem jelent védelmet a diszkrimináció ellen, miközben gyakorlatilag lassan nem lesznek megbízható adatok.

Tragikusak a cigányság gazdasági helyzetéről, különösen a nagyarányú munkanélkülségről szóló adatok. A mai magyarországi közvéleményből döbbenetesen hiányzik annak ismerete, hogy az 1970-es években a cigány férfiak foglalkoztatási mutatói teljes mértékben megegyeztek a többségi népesség hasonló adataival. Kertesi Gábor tanulmányából (425–469.) azonban kiderül, hogy a magyarországi roma népesség magas munkanélkülségi mutatóit több, egymástól független tényező súlyosbítja:

- a romák *iskolai végzettsége* sokkal alacsonyabb az országos átlagnál – márpedig napjainkban Magyarországon az iskolai végzettség az egyik legfontosabb faktor abban, hogy valaki kap-e munkát;

- a cigány munkavállalók 1989 előtt felülreprezentáltak voltak a *nehéziparban és a bányászatban* – a rendszerváltás utáni gazdasági struktúraváltás ezekben az iparágakban különösen nagy leépítésekhez vezetett;

- a cigányok az országosnál nagyobb arányban élnek a válságtól különösen sújtott *északi és keleti területeken*, illetve a *falvakban*;

- a *diszkrimináció* már e strukturális tényezők által hordozott hátrányokra rakódik rá.

A következmények katasztrofálisak: a cigányság a XX. század derekán radikális élet-

módváltásra kényszerült, s ez a folyamat igazán még le sem zárulhatott, mikor ismét összeomlottak élhető életformái. Az összeomlás sebessége a többség számára nem tette lehetővé a pusztá megélhetően túli sikeres alkalmazkodást. „*S minél hosszabb időt tölt el a cigányság jelenlegi állapotában, várhatóan annál erősebbek lesznek a szegénység-iskolázatlanság-munkanélküliség-szegénység örögi körei.*” (425.)

Az egy-egy település helyzetét feltáró tanulmányok, bár természetes módon a helyi sajátosságokra koncentrálnak, érdekes módon kiemelik egymást, s általánosításokra is bátorítják az olvasót. Mindenekelőtt annak megállapítására: a cigányság sokat emlegetett belső megosztottsága nem pusztán nyelvi-néprajzi, de keményen szociális, sőt gyakran politikai jellegű. A (viszonylag) privilegizált romák nemegyszer erős elhatárolódást érvényesítenek a gyengébb csoportokkal szemben; keserű ironia, hogy bizonyos mértékben a „finomabb” megkülönböztetéseket nem ismerő cigányellenesség segítheti majd a leghatékonyabban e belső árkok betemetését.

A másik tanulság a helyzet sokszínűsége a helyi viszonyok konfigurációjának megfelelően. Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya szerint (507–530.) Csenyete a teljesen elcigányosodott kistalu mintapéldájává vált, noha történelmi elemzésük szerint korábban, különösen a XIX. században nem volt a faluban olyan éles szegregáció cigányok és parasztok között, mint amilyen a XX. század első felében kialakult. Tóth Marcell (593–616.) írása már címében – A FELSZABDALT FALU – minősíti Zalakomár legfontosabb sajátosságát: egyértelmű határokkal elkülönített, többszörösen megosztott település, szociális és közbiztonsági konfliktusok, amelyeket erősen áthat az etnikai megosztottság. Vági Péter Szekszárd kapcsán (573–592.) egy ugyancsak mélyen megosztott, de viszonylag polgárosult cigány népességet ír le, ahol éppen ezért (igaz: annak is köszönhetően, hogy a romák aránya viszonylag alacsony) a városban „*a lecsúszók, segélyből élők tömege kezdi elveszíteni egyértelműen cigány etnikai színezetét.*” (592.)

A kötet szerzői általában kerülnek a direkt moralizálást – az általuk feltárt adatok és összefüggések magukért beszélnek. Akár leírják ezt így, ilyen sarkítva, akár nem, érezhetően közös előfeltevésként osztják: a „cigánykérdés” nem a ci-

gányok (életmódja, aránya vagy léte) által okozott probléma, hanem az ún. többségi társadalom problémája. A cigányság 1945 előtt tulajdonképpen nem a társadalom alsó rétegeiben, hanem szinte *a társadalmon kívül* élt, a társadalmi és fizikai térben egyaránt elkülönítve. Az államszocializmus brutális és felemás kényszerasszimilációja után megszaporodtak a mindennapi interakciók, az állandó találkozások a munkahelyeken, az iskolákban, a hivatalokban, az egészségügyben, amelyekben cigányok és nem cigányok *egyaránt* mint munkavállalók, tanulók, ügyfelek vagy páciensek vettek részt (Szalai Júlia, 141–148.). A Kemény és társai által végzett vizsgálatok tanulságai szerint 1971 és 1993 között a cigányok és nem cigányok életkörülményei közötti különbségek rendkívüli mértékben csökkentek: míg 1971-ben a romák 65,1%-a, 1993-ban csak a 13,7%-a élt elkülönült telepen; a földes padlójú lakások aránya ebben a korszakban 61%-ról 10,1%-ra csökkent, a villannyal rendelkező lakások aránya 56,1%-ról 97,9%-ra nőtt, és így tovább. Hihetetlenül ironikus, bár szociálpszichológiai-
lag érthető jelenség: miközben a cigányok életkörülményeinek kiáltó „mássága” történelmileg nézve nagyon rövid idő alatt igen nagy mértékben csökkent, addig az előítéletesség annál nagyobb erővel lángolt fel.

A moralizálás kerülése azonban nem jelenti a normatív, bevallottan politikai konzekvenciák levonásának kerülését. A tennivalók jellegét tekintve kitapintható nézetkülönbségek is vannak, bár ezen a téren nem alakult ki olyan éles vita, mint a „ki a cigány” kérdésben. Ladányi János és Szelényi Iván leszögezi: „*Nem hisszük... hogy a cigánykérdés neoliberais megoldása, nevezetesen az a megoldás, amely a cigányság problémáját nem szociális, hanem kizárólag polgárijogi kérdésként próbálja kezelni, célravezető lehet.*” (525.)

Szalai Júlia viszont, miközben elismeri a domináns, szociális megközelítés erőnyeit, megkülönböztet még két másik irányzatot is: a kultúrantropológiai,⁴ illetve a politikai vonu-

⁴ „*E megközelítés középpontjában egy előítéletekkel sújtott, ugyanakkor a többségi társadalom előtt gyakorlatilag ismeretlen kultúra sokrétűségének, gazdagságának, belső koherenciájának, vonzó tartalmainak és életképességének bemutatása áll...*”, például Szuhay Péter munkásságában (A MAGYARORSZÁGI CIGÁNYSÁG KULTÚRÁJA..., Panorama, 1999).

latot. Szalaiit érezhetően ez utóbbi foglalkoztatja a legjobban, amelynek feladatát abban látja, hogy „a cigányság politikai önértelmezésének kérdését” fordítsa át általános társadalmi kérdéssé. A megközelítés kiindulópontjává az „elismerésért folyó harc” kategóriája válhat, amely Szalai szerint „a jelenkori társadalmi folyamatok magyarázatára törekvő társadalomelméletben” is „termékeny kiutat kínál”. (554.) „Az elmélet kiindulópontja az a felismerés, hogy a mások általi elismerés az egyénnek éppen olyan megvonhatatlan alapszüksége, mint a kenyér, a víz vagy a ruházat. Az elismerés szüksége azonban egy lényeges ponton különbözik a materiális alapszükségektől: míg az utóbbiaknak alanya maga a szubjektum, az előbbi – a dolgok természete folytán – a személyközi viszony. [...] ...az elismerésért vívott mozgalmak középponti problémája tehát az identitás személyesen elszenvedett sérelmeinek helyrehozatala és ehhez olyan fogalomkészlet és szótár kimunkálása, amely az egyéni sérelmek kollektív jellegét ragadja meg.” (555–556.)

Ezen a ponton a recenzens, bár elismeri a megközelítés jogosságát (sőt szükségességét), nem tudja elhallgatni aggodalmait sem: a „kollektív sérelmeket” megfogalmazó fogalomkészlet és szótár alkalmazása rövid távon mindenképp a konfliktusok fokozódása felé hat, hosszabb távon pedig megszilárdulhat a problémák erőszakos „megoldásának” gyakorlata. A kötetben hasonló aggodalmakat fogalmaz meg Kis János⁵ vagy Kemény István is, igaz, utóbbi azt a komoly dilemmát is megfogalmazza: bár az erőszakos szerveződések tevékenysége nem helyeselhető, esetleges megalkulásuk és fellépésük mégis járhat pozitív hozadékkal is: „A nem cigány lakosság nagyon gyengének tartja ugyanis a cigányságot, ami hozzájárul a cigányellenes akciók bátorságához. Ezt csak felerősíti, hogy szemmel láthatóan a kormány is így kezeli a cigányságot. Az USA-ban például a szegregációs törvény meghozatala után az is kellett a feketék helyzetének megváltozásához, hogy létrejussanak olyan törvényes szervezetek, mint például a Martin

Luther King-féle polgárjogi mozgalom, de még az is, hogy olyan erőszakra alapozott, tehát törvénytelen szövetségek, mint a Fekete Párducok. Szó sincs róla, hogy a Fekete Párducokhoz hasonló mozgalmakat kívánám, de erős kisebbségi politikai és érdekérvényesítő szervezetekre szükség volna.” (139.)

A kötet szerzőinek egyike sem naiv. Jól látják, hogy az előítélet és pénztelenség óriási gondot jelent, de ha valami csoda folytán ezek terén gyors javulás következne be, akkor sem csökkennének rögtön ezzel arányban a feszültségek. A jó szándékú anyagi juttatások nem segítenek automatikusan a szegény sorsú roma közösségeken, illetve vannak nehezen feloldható dilemmák, mint például az önkormányzatiság elve, (jelenlegi) gyakorlata és a diszkrimináció elleni harc gyakran feloldhatatlannak tűnő ellentmondásai. Nem véletlenül visszatérő szófordulat, több tanulmányban is találkoztam vele: „ördögi kör”. Minden jel arra utal, hogy tartósan velünk élő, rövid távon nem feloldható problémaegyüttessel van dolgunk.

Dupcsik Csaba

LEVELEK AZ ÜVEGFALON TÚLRA

Ted Hughes: Születésnap levelek
Fordította Géher István, Gergely Ágnes, Gömöri György, G. István László, Imreh András, Kántor Péter, Lázár Júlia, Mesterházi Mónika, Rakovszky Zsuzsa, Tandori Dezső, Várady Szabolcs
Európa, 2001. 221 oldal, 1980 Ft

Ted Hughes leveleskönyvének egyik visszatérő látomása a két ember közötti üvegfal, amely csábítón látni engedi a másikat, egyszersemind mereven el is választ tőle. „Rovar voltam, odakim, a saját házi / Drámám ablaküvegén” – írja A NYÚLFOGÓ című szövegben, amely Sylvia Plath azonos című versének újraírása. A kötet ugyanis legalább annyira Sylvia Plathé, mint Ted Hughesé. A borítón is ketten láthatók: az éles arcvonású férfi háttérben fölsejlik a régen eltávozott feleség, a másik költő kísértet-arca – mindörökre az üvegbura alatt.

A két költő a magyar olvasók számára sem

⁵ „Néhány évtized múlva... fel fog lépni a roma népvételek új nemzedéke, akik azt mondják a híveiknek: Ne hallgassatok az állampolgári jogaitokról papoló Horváth Aladárékra. A magyar államban soha nem lesznek jogaitok, ez az állam nem a tiétek... [...] S onnan kezdve a magyar társadalom alapvető problémája az lesz, hogy mit tud kezdeni a roma nacionalizmussal.” (145–146.)